

**ДМИТРО ГОРДЕЄВ – ЗАБУТИЙ ВЧИТЕЛЬ ВІКТОРА ЛАЗАРЄВА
(за епістолярними даними)**

В умовах зростання в сучасній гуманітаристиці інтересу до антропологічних студій особливого значення набувають дослідження біографії тих українських вчених та культурних діячів, які, внаслідок дій репресивної радянської системи, були фактично викреслені з історії науки.

До когорти таких вчених належить український та грузинський мистецтвознавець, археолог, візантолог та сходознавець Дмитро Петрович Гордєєв (1889–1968). Втім, варто зазначити, що окремі відомості про нього вже знайшли відображення у сучасних наукових розвідках¹. У цій статті неможливо дати вичерпний історичний портрет науковця, що стане справою майбутнього часу, однак окремі моменти його біографії все ж слід навести.

Д. Гордєєв був випускником Харківського університету, учнем відомих візантиністів Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) та, більшою мірою, Федора Івановича Шміта (1877–1937), який і прищепив своєму учневі зацікавлення історією візантійського мистецтва. У 1917 р. Гордєєва було призначено ад'юнктом Кавказького історико-археологічного інституту (Тифліс). З цього приводу вчитель писав директору Інституту М. Марру, що “цим призначенням Ви подарували російській науці видатного за здібностями та працездатністю працівника на ниві кавказознавства”². Ця характеристика була справедливою, адже Гордєєв дійсно зробив багато в галузі збереження та дослідження пам’яток Кавказу. А його працездатність була настільки високою, що він примудрявся працювати не тільки на Кавказі, а й в Україні у 1917–1918 рр., зберігаючи

¹ С. Побожій, *Невідоме листування Д. Гордєєва і Б. Руднева*, Сумська старовина: збірник наукових праць, Суми 1996, с. 28–32; С.І. Побожій, *Из истории украинского искусствознания. Феномен Харьковской университетской школы искусствознания*, Собор лиц: сборник статей / под ред. М.Б. Пиотровского и А.А. Никоновой, Санкт-Петербург 2006, с. 86–95; С.І. Побожій, “В целях принятия мер к охране памятников старины и искусства” (*Рапорт історика мистецтва Д. Гордєєва про поїздки до Лебединського повіту*), Сумський історико-архівний журнал 8–9 (2010) 76–80; О. Маврін, *До участі Ярослава Дашикевича в другій україно-вірменській сесії: пошуки відомостей про вірменознавця Олену Никольську*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. III: Збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) (2013) 378–397.

² ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 203, арк. 1.

пам'ятки Слобожанщини³, а з 1926 р. до самого свого арешту у 1933 р. – очолюючи секцію загального мистецтвознавства катедри історії західно-європейської культури Інституту народної освіти в Харкові⁴. Цей період був найпродуктивнішим у науковому житті мистецтвознавця, виходили друком статті, зав'язувались наукові контакти, відбувався обмін літературою, думками, судженнями тощо. Одним з таких епізодів життя вченого стало знайомство та подальше спілкування з мистецтвознавцем Віктором Микитовичем Лазарєвим (1897–1976).

Познайомились вони на початку 1925 р. в Тифлісі, коли Лазарєв відбував відрадження для ознайомлення з пам'ятками архітектури та монументального мистецтва Кавказу. Рекомендації щодо молодого на той час дослідника Гордєєву дав його вчитель Шміт в окремому листі:

“Едет в Тифлис и передаст Вам это письмо Виктор Никитич Лазарев. Он – искусствовед, работает над Византиею и Италиєю, как будто любит науку, а не только себя и свою карьеру, начитан. Может быть, не только Вы ему пригодитесь, но и он когда-нибудь Вам пригодится”⁵.

Власне, з моменту знайомства в Тифлісі розпочалось подальше епістолярне спілкування вчених, яке й засвідчує їхнє знайомство. Завдяки ретельності Д. Гордєєва, який для власного архіву робив копії зі своїх листів, наявний майже повністю збережений корпус епістолярію, який дозволяє повною мірою відновити характер взаємовідносин обох вчених.

А він свідчить, що у рекомендаціях Шміт не помилився: Гордєєв дійсно “став у нагоді” Лазарєву й відігравав важливу роль у його становленні як фахівця з візантійського мистецтва. І в цьому контексті Дмитро Петрович дійсно може бути названий вчителем Віктора Микитовича, бо шляхом консультацій суттєво впливав на погляди свого учня, принаймні, в питаннях візантійсько-кавказького мистецтва. Адже в своїх листах Лазарєв постійно звертався до Гордєєва з проханням надати інформацію про ті чи інші кавказькі пам'ятки монументального мистецтва чи мініатюри, що було потрібно вченому для власних подальших наукових студій та порівняльного аналізу. Копії листів Гордєєва свідчать про те, що він дуже серйозно ставився до надання цих відомостей, жодного разу не відмовляючи у допомозі. Його свідчення максимально повні як для епістолярію,

³ С.І. Побожій, “В целях принятия мер...”, с. 76–80.

⁴ С.И. Побожий, *Из истории украинского искусствоведения...*, с. 86–95; ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2. спр. 86, арк. 11–11зв.

⁵ ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2. спр. 203, арк. 16.

він вказує джерела походження інформації, надсилає необхідні відбитки або книги. Однак ця сторона допомоги Гордєєва не знайшла відображення у працях Лазарева. Він дякував за допомогу та надані відомості багатьом вченим, у тому числі й учневі Д. Гордєєва Ш. Аміранашвілі⁶. Однак ім'я Гордєєва присутнє тільки в посиланнях на статті, відбитки яких були надіслані ним Лазарєву разом з листами.

Причиною такої “невдячності” В. Лазарева стало розгортання маховика репресій проти українських діячів науки, тож багато хто мусив приховувати власні “компрометуючі” зв'язки з “ворогами народу”. Втім, дехто сповна скористався можливістю – кар'єра багатьох учнів пішла вгору завдяки знищенню своїх вчителів⁷. Однак хочеться вірити, що Лазарєв належав до перших, аніж до других.

У 1933 р. був заарештований вчитель Гордєєва Шміт, невдовзі та ж участь спіткала його учнів, тож вся харківська секція катедри мистецтвознавства опинилась за ґратами, в тому числі й її керівник Дмитро Гордєєв. Вченого було звинувачено за пунктами 2 та 4 статті 58 кримінального кодексу (участь у контрреволюційній терористичній організації з метою підготовки повстання) та засуджено строком на 5 років на заслання⁸, де він працював у типографії БАМлагу, керуючи також мистецьким гуртком та гуртком молограмотних, “підвищуючи кваліфікацію молодих художників, передаючи їм досвід та знання як колишній професор-мистецтвознавець”⁹. По звільненні Гордєєв повернувся до Тифлісу, де прожив другу половину свого життя, займаючись збереженням, вивченням та охороною пам'яток архітектури та монументального мистецтва Грузії, працюючи в художньому музеї. Однак через судимість його роботи майже зовсім не друкувалися¹⁰. Забуття Гордєєва було повним, його не згадували ані в загальному нарисі візантиністики Грузії¹¹, ані навіть серед вчителів його учня Ш. Аміранашвілі¹². Тож публікація листів Гордєєва та Лазарева

⁶ Див.: В.Н. Лазарєв, *История византийской живописи*, Москва 1986, с. 7.

⁷ Як приклад можна назвати роль відомого археолога М. Каргера у знищенні свого вчителя М. Сичова: И.Л. Кызласова, *Николай Петрович Сычев (1883–1964)*, Москва 2006, с. 16, 22, прим. 17, 63, 170.

⁸ ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 1, од. зб. 224, арк. 2.

⁹ *Там само*, арк. 1.

¹⁰ Див.: В.В. Корниенко, *Вопрос об участии Д.П. Гордеева в новой серии “Византийского временника” (по материалам личного архива ученого)*, *Византия и византийское наследие в России и мире. Тезисы докладов XX Всероссийской научной сессии византинистов*, Москва 2013, с. 143–145.

¹¹ Н.Н. Кечакмадзе, *Византиноведение в советской Грузии*, ВВ 15 (1959) 195–203.

¹² А.В. Банк, *Шалва Ясонович Амиранашвили (1899–1975)*, ВВ 38 (1977) 276–277.

стане певною мірою відновленням справедливості й одним з кроків повернення із забуття імені одного з визначних византиністів-сходознавців Дмитра Петровича Гордєєва.

* * *

Листи Віктора Лазарева та Дмитра Гордєєва зберігаються в особовому фонді останнього (ф. 208) Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Публікуються мовою оригіналу сучасним правописом. Форму написання власних назв залишено авторську.

1. *В. Лазарєв – Д. Гордєєву, Москва – Тифліс, 27 березня 1925 р.*¹³

27/III – [19]25.

[Москва].

Дорогой Дмитрий Петрович!

Большое спасибо за Ваше милое письмо и за внимание. Как Вы совершенно верно заметили, ни одна из тем Ваших статей не представляет для меня непосредственного интереса, поэтому не расходуйте зря оттисков и поберегите их для тех, кому они действительно будут необходимы. С нетерпением буду ждать Ваших работ, посвященных грузинским росписям до XIV века.

В настоящий момент я по уши залез в византийскую живопись XIV века – готовлю большую статью с критикой на книгу Айналова (Виз[антийская] ж[ивопись] XIV века)¹⁴ и с параллельным изложением своей собственной концепции. Кроме того, усиленно набираю материал для работы о византийском влиянии на итальянскую живопись XIII века (эта работа теснейшим образом связана у меня с публикацией замечательнейшего итальянского примитива, ныне хранящегося в Смоленске, откуда он будет вероятно в скором времени перевезен в Москву. Весьма неудовлетворительную публикацию данной картины можно найти в Памятн[иках] иск[усства] в собр[аниях] Смоленск[их] госуд[арственных] музеев за 1924 год)¹⁵. Обе эти статьи я собираюсь печатать в Германии. С печатанием в

¹³ У верхньому полі рукою Д. Гордєєва напис: “Получено 6.IV.1925. Отвечено 8.IV.”

¹⁴ Д.В. Айналов, *Византийская живопись XIV столетия*, Петроград 1917.

¹⁵ Мовиться про видання: И.М. Хозеров, *Памятник раннего итальянского возрождения 13 века из собрания Смоленского Государственного историко-этнографического музея*, Труды Смоленских государственных музеев, Вып. 1, Смоленск 1924, с. 89–102. Окремий відбиток цієї статті (разом зі статтею: Н.А. Яблонский, *Картины голландской школы в собрании картинной галереи Смоленского государственного музея искусств и древностей*) був виданий окремою брошурою під назвою: *Памятники искусства в собраниях Смоленских государственных музеев*, [Смоленск] 1924.

Москве дело обстоит весьма плохо, потому приходится прибегать к за-
границе. В связи с работой над вышеназванным примитивом у меня будет
к Вам два вопроса, ответом на которые Вы меня весьма обяжете:

1) На стр[анице] 271 второго тома “Иконогр[афии] Богоматери”
Кондаков¹⁶ упоминает о кавказском рельефе XII–XIII века с изображе-
нием сидящей Одигитрии, не называя этот рельеф точно и не приводя
его местонахождения. Известно ли Вам что-либо об этом памятнике?
Кроме того, на этой же странице Кондаков говорит о серебряной чаше в
ризице храма в Иллори¹⁷, рассматривая ее как¹⁸ копию XIV–XV века с
византийского оригинала XI–XII в[еков]. Правдоподобно ли это?

2) Какова литература о церкви и, главным образом, рельефе (над-
дверном) с изображением сидящей Одигитрии храма св[ятого] Григория
в Амагу¹⁹?

Вообще, дорогой Дмитрий Петрович, если Вам известны изоб-
ражения сидящей Одигитрии в грузинском искусстве до XIV века²⁰ (без-
различно – прикладном или монументальном), был бы крайне Вам
признателен, если бы Вы сообщили мне свои соображения на этот счет.
Я сейчас специально занимаюсь данным типом, а так как он, вне всякого
сомнения, сирийского происхождения, то есть все основания думать, что
он должен встретиться на Кавказе, тем более, что мне известно уже два
примера – Амагу и надгробный рельеф в Эчмиадзинском музее²¹.

Могу Вам сообщить, что месяц тому назад скончался в Праге
Кондаков²². В Москве все по-старому. Шмит²³ получил место директора

¹⁶ Мовиться про видання: Н.П. Кондаков, *Иконография Богоматери*, т. II, Петроград 1915.

¹⁷ Илорійський храм св. Георгія XI ст., розташований на території автономної республіки Абхазії Грузії.

¹⁸ Слово написане над рядком.

¹⁹ Мовиться про комплекс монастиря XIII ст. Нараванк неподалік від міста Ехегнадзор у Вірменії; назву Амагу отримала від розташованого неподалік однойменного селища. До комплексу входять церкви Сурб Аставацацин, Сурб Карапет та каплиця Сурб Григор. Рельєф, про який згадує В. Лазарев, знаходиться над входом до церкви Сурб Аставацацин, а не до каплиці св. Григорія.

²⁰ Слова “до XIV века” написані над рядком.

²¹ Мовиться про комплекс Ечміадзінського монастиря, розташованого в Вагаршапат у Вірменії. Входить до Списку ЮНЕСКО. Нині – престол Католикоса всіх вірмен.

²² Никодим Павлович Кондаков помер 17 лютого 1925 р.

²³ Шміт, Федір Іванович (1877–1937) – візантолог, археолог, мистецтвознавець, дійсний член ВУАН (1921), професор Харківського університету (1912–1921), директор Інституту історії мистецтва (1925–1930), працівник Державної академії історії матеріальної культури (1930–1933). Заарештований 1933 р., засуджений на 5 років заслання, 1937 заарештований вдруге та засуджений до розстрілу.

Института истории искусств²⁴ в Питере. Им очень довольны и он, как-будто, ведет себя очень тактично. Из книг, кроме работы Bréhier *L'art byzantin*. Paris, Laurent, 1924²⁵, ничего интересного не вышло.

Заранее благодарю за любое исполнение моей просьбы, простите за беспокойство, искренне Ваш

В. Лазарев.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 140, арк. 5–5зв., автограф.

2. Д. Гордєєв – В. Лазарєву, Тифліс – Москва, 8 квітня 1925 р.

В.Н. Лазареву.

Тифлис.

8.IV.1925.

Дорогой Виктор Никитич!

Позавчера получил Ваше письмо, но тотчас не смог ответить – простите великодушно. Позвольте сперва прямо начать с ответа на поставленные мне вопросы: ① Из текста Кондакова (Иконография Б[огороди]цы, т. II, стр. 271) в общем его положении я предполагаю, можно догадаться о его источнике – это вып[уск] IV Материалов по археологии Кавказа (Уварова²⁶, Христианские памятники. Москва, 1894)²⁷, табл[ица] VII (очевидно, к этому месту относится не оговоренная в самом тексте ссылка на этой странице. Вор[онцовский] иконостас²⁸, теперь в Тифлисе)²⁹; при таком идентифицировании неоговоренного Кондаковым первоисточника с одной из плит т[ак] наз[ываемого] “Воронцовского иконостаса”, именно по этому изданию (а не по публикации Айналова³⁰ в Арх[еологических]

²⁴ Науково-дослідна установа в Петербурзі, утворена у 1912 р. з ініціативи графа П. Зубова. Засвідчивши лояльність до нової влади, після революції П. Зубов зумів вберегти свій Інститут, залишаючись директором до кінця 1924 р., коли його замінив Ф. Шміт.

²⁵ L. Bréhier, *L'art byzantin*, Paris: Laurens, 1924, (Les Patries de l'art).

²⁶ Уварова (уродж. Щербатова), Параскева Сергіївна (1840–1924) – археолог-аматор, дружина археолога Олексія Уварова (1825–1884); по смерті чоловіка очолила Московське археологічне товариство, була його головою до 1917 р.

²⁷ П.С. Уварова, *Християнские памятники*, Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Императорского Московского Археологического Общества, снаряженными на Высочайше дарованные средства, Выпуск IV, Москва 1894.

²⁸ Вочевидь, мовиться про іконостас Тбіліського Сіонського собору роботи князя Г. Гагаріна, реставрований за часів намісництва (1844–1854) на Кавказі графа М. Воронцова.

²⁹ Уточнення в дужках написано на лівому полі вертикально по відношенню до інших рядків листа, місце цієї вставки помічене знаком “х”.

³⁰ Айналов, Дмитро Власович (1862–1939) – візантолог, археолог, мистецтвознавець, професор Петербурзького університету, співробітник Державного Ермітажу (1922–1929).

изв[естиях] и зам[етках]³¹⁾ находит свое объяснение выражение “вставлявшиеся между столбов” (наличных на этой таблице).²⁾ Что касается иллорской чаши с иконографически родственным изображением Б[огороди]цы с младенцем, то должен сказать, что сам памятника не видел в подлиннике. Во всяком случае должен указать, что рис[унок] 148 на стр[анице] 272 II т[ома] ук[азанного] соч[инения] Кондакова = табл[ице] VII в III вып[уске] Мат[ериалов] по арх[еологии] Кавказа (Павлинов³² и др[угие]. Христ[ианские] памятники, Москва, 1893)³³. Павлинов здесь, на стр[анице] 18 говорит “Бакрадзе³⁴ видел в 1868 г[оду] в ризнице Ил-лорской церкви массивную золотую чашу с надписью хуцури³⁵, где строителем Бедийской ц[еркви]³⁶ назван был царь Баграт (980–1008)³⁷ с матерью своею Гурандухтою³⁸; ... но мы не нашли более этих надписей” и дает ссылку на Зап[иски] общ[ества] люб[ителей] Кавк[азской] археологии, кни[ига] I, стр[аница] 74 (т[о] е[сть] на труд Бакрадзе “Кавк[аз] в др[евности] и христ[ианство”³⁹⁾; но дело в том, что описанный Павлиновым второй сосуд (стр[аница] 17 = рис[унок] Кондакова № 148 из II т[ома] Ик[онографии] Б[огороди]цы) имеет вполне ясно читаемую на VII табл[ице] III вып[уска] М[атериалов] а[рхеологии] К[авказа] часть грузинск[ой] надписи ႠႣႰႱႪႫႬႭႮႰႱႲႳႴႵႶႷႸႹႺႻႼႽႿႰႱႲႳႴႵႶႷႸႹႺႻႼႽႿ⁴⁰, в коей как раз упоминается царица Гурандухта (в моем списке подчеркнута) и весь отрывок явно подходит к переводу, данному в ук[азанном] соч[инении] Бакрадзе. Таким образом, если все это “копия”, то не “византийского оригинала XI–XII вв.” Вопрос нуждается в обстоятельном расследовании, а

³¹ Періодик імператорського Московського археологічного товариства, виходив друком у 1893–1899 рр., за цей період вийшло 7 томів.

³² Павлинов, Андрій Михайлович (1852–1897) – архітектор, реставратор, історик архітектури, археолог. Член-кореспондент Імператорського Московського археологічного товариства (1882), з 1885 р. – дійсний член Товариства. З 1888 р. служив хранителем, згодом – завідувачем відділу Збройної палати.

³³ *Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Императорского Московского Археологического Общества, снаряженными на Высочайше дарованные средства*, вып. III, Москва 1893.

³⁴ Бакрадзе, Дмитро Захарович (1826–1890) – історик, археолог, етнограф, член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1879).

³⁵ Давньогрузинське церковне письмо.

³⁶ Бедійський собор X ст., розташований у с. Агубедія Ткуарчалського району республіки Абхазія Грузії.

³⁷ Баграт III Багратіоні (960–1014) – цар Грузії у 1108–1014.

³⁸ Гурандухта, донька царя Абхазії Георгія II.

³⁹ Мовиться про видання: Д. Бакрадзе, *Кавказ в древних памятниках христианства*, Записки общества любителей кавказской археологии, Вып. 1, Тифлис 1875.

⁴⁰ У Д. Гордеева три останні знаки помилково написані у зворотному порядку.

не решається с налету отсылкой “в позднейшую эпоху XIV–XV вв.” К сожалению, я не располагаю в данную минуту всеми нужными материалами, чтобы дать Вам более или менее окончательный ответ. ③ Относительно Амагу, Вам известно гл[авным] образом по Strzygowski⁴¹; к сожалению, я сейчас не располагаю его большой работой об армянском зодчестве (единственный в Тифлисе сейчас экземпляр на руках проф[ессора] Чубинашвили⁴²). Но ср[авнение] с Материалами по арх[еологии] Кавказа, вып[уск] XIII (Москва, 1916), табл[ица] XXXIV и сл[едующие] (т[ак] наз[ываемое] Амагу обычно известно как Параванк (М[атериалы] а[рхеологии] К[авказа], XIII, стр[аница] 161).⁴³ Об Амагу (по Strzygowski’ому) говорит А. Грабар⁴⁴ “Болгарские церкви-гробницы” (Известия на българския археологичен институт, т[ом] I, свезка 1, 1921–1922. София, 1922) рис[унок] 87 и стр[аница] 115 и сл[едующие]. Что касается армянских материалов, то основные собраны архимандр[итом] Гарегином Овсепяном⁴⁵ “Потомство Тарсаич’а Орбеляна и Минахатуна” в т[оме] II, вып[уск] II “Христианского Востока”⁴⁶ С[анкт]-П[ет]ербург] 1913 (среди других указаний о двухэтажной церкви см[отри] стр[аницу] 240; где, между прочим, издан и рельеф Б[огороди]цы с младенцем на престоле (см[отри] табл[ицу] XXX и стр[аницу] 240, где указано, что Б[огороди]ца “сидит поджав ноги” – если это так, то имеем своеобразный чисто восточный вариант этого типа). Вот пока все, что у меня под руками, не считая возможности просмотреть серию снимков Ермакова⁴⁷. Если будет случай и возможность – подберу просимые материалы, но пока отсылаю, что имею, не желая задерживать письма. Спасибо за известия. Я эту зиму хворая и не могу работать, как хотелось бы. Поклон знакомым.

Ваш Д. Гордеев.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 57, арк. 1–1зв., автограф, авторська копія.

⁴¹ Стржиговський, Йозеф (1862–1941) – мистецтвознавець, візантолог. Вочевидь, мається на увазі видання: J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Vde. I–II, Wien 1918.

⁴² Чубінашвілі, Георгій Миколайович (1885–1941) – мистецтвознавець, академік АН Грузії (з 1941).

⁴³ Речення дописане на правому полі листка вертикально по відношенню до інших рядків напису; на місце його розташування в тексті вказує знак “х”.

⁴⁴ Грабар, Андрій Миколайович (1896–1990) – історик, мистецтвознавець.

⁴⁵ Овсепян, Гарегін (1867–1962) – вірменознавець, католикос Кілікії, брав участь у розкопках Гарні та Ані (1909–1911).

⁴⁶ Заснований у 1912 р. при Імператорській академії наук періодик, у 1920 р. переведений до Грузії, однак невдовзі, у 1922 р., знову закритий. Вийшло друком шість томів, сьомий надрукований у 1927 р. вже після закриття у “Відомостях Кавказького історико-археологічного інституту”. Відновлений у 1998 р.

⁴⁷ Ермаков, Дмитро Іванович (1845–1916) – фотограф, орієнталіст та етнограф.

3. В. Лазарев – Д. Гордєєву, Москва – Тифліс, 26 квітня 1925 р.⁴⁸

Москва, Шереметьевский пер[еулок]
д[ом] 3, кв[артира] 77.

26/IV – [19]25

Дорогой Дмитрий Петрович!

Большое спасибо за Ваше крайне любезное письмо – простите, что беспокоил Вас по пустякам. Сведения, Вами присланные, оказались для меня очень ценными. На днях вышлю Вам свою статью об иконе Владимирской Богоматери⁴⁹, написанную мною совместно с Алпатовым⁵⁰. Крепко жму руку, будьте здоровы. Искренне Ваш

В. Лазарев.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 140, арк. 1, автограф.

4. В. Лазарев – Д. Гордєєву, Москва – Тифліс, 6 березня 1930 р.⁵¹

Москва, 6/III. 1930.

Дорогой Дмитрий Петрович!

В связи с тем, что я заканчиваю в настоящее время мою работу о византийской живописи, в которой мною затрагиваются косвенно некоторые кавказские росписи и миниатюра, буду Вас очень просить дать мне разъяснения по следующим вопросам:

1) Как Вы датируете роспись Хон-и⁵², Набахтеви⁵³ и пещер[ного] монастырища Гараджийского Мравал-Мта⁵⁴. 2) Как Вы датируете груз[инское]

⁴⁸ У верхньому полі рукою Д. Гордєєва напис: “Получено 6.V.1925. Отвечено уведомительной открыткой 25.V. в день получения обещанной брошюры о Влад[имирской] Б[ого-роди]це”.

⁴⁹ Мовиться про видання: М. Alpatoff, V. Lasareff, *Ein byzantinisches Tafelwerk aus der Komnenenepoche*, Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen, Bd. XLVI, Hf. II, Berlin 1925, S. 140–155.

⁵⁰ Алпатов, Михайло Володимирович (1902–1980) – історик, мистецтвознавець. Співробітник музею образотворчого мистецтва у Москві (1921–1923), Інституту археології та мистецтвознаства Російської асоціації науково-дослідних інститутів (1921–1931).

⁵¹ Виконано на бланку Музею вишуканих мистецтв, ліворуч – штамп: “РСФСР. Народный комиссариат по Просвещению. Государственный музей изящных искусств. Москва. Волхонка, 12, телефон 3–26–07”. Праворуч – місце й дата “Москва. 6/III 1930”. У верхньому полі рукою Д. Гордєєва напис: “Отвечено 24.IV.1930; заказным и оттиски бандеролью”.

⁵² Мовиться про кафедральний собор св. Георгія в Хоні (місто на заході Грузії, в провінції Імеретія), що датується IX ст.

⁵³ Набахтеві – невелике поселення у муніципалітеті Хашурі в Грузії, де знаходиться храм зі збереженням фресковим розписом початку XV ст.

⁵⁴ Мовиться про комплекс грузинських печерних монастирів Давид-Гареджі, заснований у VI ст.

евангелие № 26, миниатюры за № 734, Григория Богослова⁵⁵ № 109, Цветную Триодь № 25. 3) Где хранятся в настоящее время все рукописи. Я слышал, что они перенесены из Музея истории и этнографии⁵⁶ и из Церковного музея⁵⁷ в новое помещение. Тогда как последнее точно называется? 4) Какова роспись Цаленджихской церкви⁵⁸? Видели ли Вы ее лично? Действительно ли мы имеем здесь памятник столичного стиля, как об этом утверждает надпись? Я был бы Вам бесконечно обязан, если бы Вы могли прислать мне все имеющиеся у Вас с этой росписи снимки. Конечно, снимки будут мною тотчас же оплачены.

Кроме того, у меня к Вам еще две просьбы. Пришлите мне пожалуйста все оттиски Ваших статей (ежели таковые появились) за 1927–[19]30 г[ода]. Все Ваши более старые работы, равно как и оттиски в Бюллетенях КИАИ⁵⁹, мне известны. Попросите также Амиранашвили⁶⁰ прислать мне наложенным платежом его работу⁶¹ по Убиси⁶². Я хочу использовать в библиографии весь кавказский материал, а так как работа моя появится на немецком языке, то, думаю, что и для Вас будет небезынтересно сообщить мне возможно более полный перечень.

Последние три года сижу всецело над Византией, Западом, поэтому занимаюсь мало. Дел по горло, работать очень трудно. Как Ваши дела, что намерены в ближайшее время напечатать?

Простите за беспокойство, надеюсь, что мои просьбы Вас не особенно затруднят. Крепко жму руку, искренне Ваш

В. Лазарев.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 140, арк. 7–7зв., автограф.

⁵⁵ Григорій Богослов (бл. 330 – бл. 390), св. – один з Отців Церкви, богослов, Константинопольський Патріарх.

⁵⁶ Тут мовиться про музей, заснований у 1912 р. при Грузинському товаристві історії та етнографії (утворено 1907 р.).

⁵⁷ Мовиться про Церковний музей духовенства при Грузинській єпархії, заснований у 1889 р. Розташовувався в окремій споруді біля Сіонського кафедрального собору в Тифлісі.

⁵⁸ Собор Христа Спасителя в Цаленджихе (районний центр на північному заході Грузії) XII–XIV ст.

⁵⁹ “Бюлетень КИАИ” – друкований орган Кавказького історико-археологічного інституту, що виходив у 1929–1931 рр. Кавказький історико-археологічний інститут був заснований 1917 р. у Тифлісі з метою всебічного вивчення історії, археології, етнографії та лінгвістики Кавказу та прилеглих територій. З 1932 р. – складова Закавказького філіалу АН СРСР. У 1936 р. в системі Грузинського філіалу АН СРСР утворений Інститут мови, історії та матеріальної культури, що перебрав на себе функції КІАІ.

⁶⁰ Аміранашвілі, Шалва Ясонович (1899–1975) – мистецтвознавець, член-кореспондент АН СРСР (1943), академік Грузинської АН (1955).

⁶¹ Ш.Я. Амиранашвили, *Убиси*, Тифліс 1929.

⁶² Невеликий монастирський комплекс в Імеретії (Грузія) IX–XIV ст.

5. Д. Гордєєв – В. Лазарєву, Харків – Москва, 24 квітня 1930 р.⁶³

В.Н. Лазареву.

Харьков.

24.IV.1930.

Многоуважаемый Виктор Никитич!

Письмо Ваше, от 6.III. с[его] г[ода], переслано мне сюда из Тифлиса, чем и объясняется задержка с ответом, которую спешу исправить. Этот семестр я провожу работы у себя здесь на родине – не имею с собой ни всех нужных своих записей, ни книг по Кавказу, а потому не на все Ваши поставленные вопросы я смогу дать полные посильные ответы, каковые, в ряде случаев, могу сделать лишь по памяти и без точных справок. По первому Вашему вопросу: 1) Хон'-и имеет чрезвычайно сборную, состоящую из различных частей стенопись. Древнейшая часть – фреска в зап[адной] части бокового нефа, содержащая цикл композиций и жития Предтечи⁶⁴; датируется ктиторским портретом владельца Мегрели⁶⁵ Шергила Дадиан-и⁶⁶ с семьей. Вопрос об идентификации этих лиц с известными по грузинск[им] историческим материалам вызывал споры; с наибольшей вероятностью они относятся к первой половине XIII в[ека]. В боковом приделе имеются сильно разрушенные фрагменты росписи времени Вамеха Дадиан-и⁶⁷ (заказчика Ц'аленджихской росписи; но эта – иной руки). Остальные части Хан'ской стенописи – позднейшие, до XVII в[ека] включительно. Кроме росписи Шергила я остальными фресками здесь не занимался; их в свое время подготовлял для издания Ш.Я. Амиранашвили. 2) Набахт'ев-и точно датирована (роспись и, по ряду соображений, также и здание, относится к тому же времени) ктиторскими портретами Куцны Амирэджибни⁶⁸ (ктитор) и современного ему грузинск[ого] царя Александра (конец XIV, начало XV вв.)⁶⁹. Резюме доклада

⁶³ У справі зберігається ще одна частина цього листа, значно коротша: ЦДАМЛІМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 57, арк. 4–4зв. Вочевидь, це начерк листа, який Гордєєв робив з пам'яті, не маючи при собі всіх виписок. Тому публікується більш повний лист, а розбіжності наводяться у примітках.

⁶⁴ Йоанн Предтеча або Хреститель (бл. 6/2 р. до н.е. – бл. 30 р.) – пророк, мученик, після Діви Марії найбільший святий.

⁶⁵ Исторична область Грузії у північно-західній частині Колхідської низовини.

⁶⁶ Шегріл Дадіані – правитель Мінгрелії у 1213–1250 або бл. 1220–1240-х рр.

⁶⁷ Вамех I Дадіані – правитель Мінгрелії у 1384–1396 рр.

⁶⁸ Представник старовинного князівського роду з Картлі, друга половина XIV – перша половина XV ст.

⁶⁹ Александр I Великий (1389–1443) – цар Грузії у 1412–1443 рр. Куцна Амирэджібі був дідом Александра.

Е.А. Никольской⁷⁰, посвященное Набахтевским фрескам, помещено (на русс[ком] яз[ыке]) в отчетной книге о Батумском съезде “Второй краеведческий съезд Черноморского побережья и Западного Кавказа 25/IX – 5/X 1925 г[ода] в гор[оде] Батуме. Постановления и резолюции”. Батум. 1925. 3⁷¹). Пещерные росписи Гареджийского Мравал-М’та чрезвычайно многочисленны и разнообразны. Обо всех – совершенно невозможно изложить в простом письме на память. Сколь помню – в Берт’убан-и⁷² их три группы (роспись церкви, датирована нач[алом] XIII в[ека] ктиторским портретом ц[арицы] Тамары⁷³ с сыном⁷⁴; трапезная – примерно того же времени; роспись в келье – также того времени; но все три – различных манер письма), в Удабно⁷⁵ не меньше шести (фрагменты в полуразрушенной церкви⁷⁶ с Вознесением в алтарной конхе; ц[ерковь] большая с ктиторским портретом [не идентифицированы]⁷⁷ с внутренней камерой, имеющей два слоя росписи; трапезная, с частично переписанной стенописью; полуразрушенная малая базилика с фрагментами росписи; ц[ерковь] малая с ктиторскими портретами [согласно приписке граффити не позже самого начала XIV в[ека] портреты точно не идентифицированы, с наибольшей вероятностью – деятели второй половины XIII в[ека]⁷⁸; т[ак] наз[ываемая] ц[ерковь] св[ятого] Николая⁷⁹ – уникальная по стилю роспись, не имеет даты и вопрос о времени ее возникновения остается пока спорным; но не древнее конца домонгольского периода, но, скорее, как я полагаю, уже монгольской эпохи), в Мац’амет’и⁸⁰ одна пещерная (я датирую

⁷⁰ Никольська, Олена Олександрівна (1892–1943) – мистецтвознавець, історик мистецтва. У 1920-х рр. – співробітниця секції загального мистецтва при кафедрі західноєвропейської культури. З 1933 р. – виконуюча обов’язки директора Харківського художньо-історичного музею. Заарештована 1933 р., засуджена до трьох років таборів умовно. В подальшому працювала в українській картинній галереї. Реабілітована 1958 р.

⁷¹ Докладніше про з’їзд див.: В.В. Акимченко, *Второй съезд деятелей по краеведению черноморского побережья и Западного Кавказа: неизвестные страницы памятникоохранительной деятельности*, Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия “Исторические записки” 25 (64) № 2 (2012) 12–29.

⁷² Складава Давид-Гареджийського монастирського комплексу, датується XII ст.

⁷³ Грузинська цариця у 1184–1209/1213 рр.

⁷⁴ Георгій IV Лаша (1191–1223) – цар Грузії у 1213–1223 рр.

⁷⁵ Складава Давид-Гареджийського монастирського комплексу, датується VI, IX–XIV ст.

⁷⁶ Слова “в полуразрушенной церкви” написані над рядком.

⁷⁷ Ці слова взяті у квадратні дужки самим Д. Гордєєвим.

⁷⁸ Це речення взято у квадратні дужки самим Д. Гордєєвим. Нами розкриті тільки слова “века”.

⁷⁹ Мовиться про церкву св. Миколая XIII ст. монастиря Кінцвісі (область Шида-Картлі, Грузія).

⁸⁰ Моцамета або монастир св. Давида та Костянтина VIII, XI ст.; знаходиться неподалік від Кутаїсі (Грузія).

XIII в[еком]), в Лавре⁸¹ св[ятого] Давида Гереджийського⁸² фрагменти в різних місцях (все – не древніше XV в[ека] і пізніше⁸³), в обителі св[ятого] Додо⁸⁴ или Додоркисе три групи (в великій ц[еркви] розпис заштукатурена і виявлена лише в випадково обнажившихся невеликих ділянках [до “палеологовекого” (?) часу]⁸⁵, в печерній куполоподібній – пізній [XVII–XVIII вв. (?)]⁸⁶, фрагменти в келі на пагорбі дуже сильно постраждали), в Нат'лис-мцемелі⁸⁷ ціла серія різних фрагментів (і в самому монастиріше існують, і в печерах к востоку від нього; на пам'ять не могу дати з впевненістю свідень) і в Цамабул-и⁸⁸ також серія різних фрагментів. Фотографії Кюне⁸⁹ з деяких стенописів Гереджийського Мравал-Мт'а зараз публікуються в Америці; з появою в світ цього видання я ще не маю свідень. По другому Вашему питанню.⁹⁰ 1) р[укопи]сь № 26 Ц[ерковного] м[узея] – не маю зараз під руками ніяких точних даних, наскільки пам'ятаю – самий текст Євангелія (справтеся для перевірки в Описанні р[укопи]сей Т[и]ф[ліс]ких) Сионск[их] древн[остей]⁹¹ Жорданія⁹², т[ом] I) стосується редакції перекладу Георгія Святогора⁹³, виниклої в середині XI в[ека]; це не з початкових, а більш пізніх, т[ак] ск[азать] “стандартизованих” списків, по палеографічним ознакам її відносять до XII–

⁸¹ Складова Давид-Гереджийського монастирського комплексу, датується VI, IX ст.

⁸² Преподобний (VI ст.), сирійський монах, засновник монастирського комплексу Давид-Гереджи.

⁸³ Слова “і пізніше” дописані над рядком.

⁸⁴ Складова Давид-Гереджийського монастирського комплексу Додос Рка, заснована у VI ст.

⁸⁵ Слова взяті у квадратні дужки самим Д. Гордєєвим.

⁸⁶ Слова взяті у квадратні дужки самим Д. Гордєєвим.

⁸⁷ Складова Давид-Гереджийського монастирського комплексу Натліс-Мцемелі (Йоанна Хрестителя), монастир заснований у VI ст.

⁸⁸ Складова Давид-Гереджийського монастирського комплексу, монастир заснований у VI ст.

⁸⁹ Ймовірно, мовиться про Кюна, Геріха (1866–1944) – німецького фотографа.

⁹⁰ На іншому аркуші, що є другою частиною листа Д. Гордєєва до В. Лазарева, відповідь на друге питання значно коротша: “По другому Вашому питанню могу зараз дати ще менше свідень – т[ак] к[ак] не маю під руками точних даних (здесь нет моих записок і для більшості хоча б фотографій). По пам'яті же боюсь ввести Вас в заблудження. Во всякому випадку №№ 26, 734 і 109 не могли виникнути раніше кінця XI в. і пізніше першої половини XIII в.; № 25 – скільки пам'ятаю – XIII в. і не пізніше початку XIV в. (?)”. ЦДАМ-ЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 57, арк. 4.

⁹¹ Мовиться про видання: Ф.Д. Жорданія, *Описание рукописей Тифлисского Музея Карталино-Кахетинского духовенства*, т. 1, Тифліс 1903.

⁹² Жорданія, Федір Давидович (1853–1916) – історик, філолог, археограф.

⁹³ Георгій Мташмінделі, відомий також як Іверський, Святогорець або Атонелі (1009–1065) – грузинський монах, автор духовних творів, перекладач.

XIII вв., мініатюри сучасні тексту; 2) р[укопи]сь № 734 Ц[ерковного] м[узея] – також не маю своїх заміток, наскільки пам’ю – по ряду спостережень я відносив ці мініатюри до XII – і не пізніше XIII вв.; 3) р[укопи]сь № 109 Ц[ерковного] м[узея] – як показали дослідження Павле Ингорокви⁹⁴ над мініатюрами дані тут вірші Ефрема Мцире⁹⁵ і переклад творень Григ[орія] Б[огослова] в редакції того часу; сл[едоват]ельно, р[укопи]сь не могла виникнути давнішої доби подвижництва цього грузинського “грекофіла”; характер давньої бомбицини⁹⁶ і палеографічні особливості підтримують стилістичні риси мініатюр – XII–XIII вв.; більш точно не можу сказати напам’ять, т[ак] к[ак] над оригіналами працював уже кілька років тому; 4) р[укопи]сь № 25 Ц[ерковного] м[узея] – це Триодь не давніше, скільки пам’ю, XIII в[іка], але, можливо, виникли і кілька пізніше – як представител⁹⁷ паралельного візант[ийського] “палеологовського” течія власне Христ[іанського] Сходу; якщо не помилюсь, то саме у цієї р[укопи]си або так або інакше з нею пов’язаних пам’яток маються ще не остаточно досліджені приписки, які, можна сподіватися, суттєво уточнять її датування – коли груз[инські] історики зроблять своє тут діло. По третьому Вашому питанню⁹⁸ – рукописи бивш[его] Ц[ерковного] м[узея] і Грузинського⁹⁹ о[бщ]и¹⁰⁰ества і[сторії]¹⁰¹ і е[тнографії]¹⁰² разом з другими речами Історико-етнографічного музею передані в Музей Грузії¹⁰³ – в Тбілісі ж. По четвертому Вашому питанню¹⁰⁴: Цаленджихську

⁹⁴ Ингороква, Павле (1893–1983) – літературознавець, історик, етнограф.

⁹⁵ Ефрем Мцире (2-га пол. XI ст.) – грузинський монах, письменник та перекладач.

⁹⁶ Папір для письма, жовтий та цупкий.

⁹⁷ Слово “представитель” написано над рядком.

⁹⁸ На іншому аркуші, що є другою частиною листа Д. Гордєєва до В. Лазарева, відповідь на третє питання значно коротша: “По третьому Вашему питанню: р[укопи]си Церк[овного] Муз[ея] і Грузинського Общ[ества] розпр[остранення] грамотності серед грузинського населення об’єднані в рукописній бібліотеці Тбілі[ського] гос[ударственного] у[ніверсите]та, а р[укопи]си Грузинського общ[ества] історії і етнографії передані в Музей Грузії в Тбілісі”. ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 57, арк. 4–4зв.

⁹⁹ Слово розкрито та взяте в квадратні дужки самим Д. Гордєєвим.

¹⁰⁰ Ця частина слова взята в квадратні дужки самим Д. Гордєєвим.

¹⁰¹ Слово розкрито та взяте в квадратні дужки самим Д. Гордєєвим.

¹⁰² Слово розкрито та взяте в квадратні дужки самим Д. Гордєєвим.

¹⁰³ Кавказський музей (з 1867), Музей Грузії (з 1919), Музей Грузії ім. Симона Джанашия (з 1947), складова Грузинського національного музею (з 2004).

¹⁰⁴ На іншому листку, що є другою частиною листа Д. Гордєєва до В. Лазарева, відповідь на четверте питання значно коротша: “По четвертому Вашому питанню – Цаленджихську розписку бачив особисто в 1919 г. (спр[авните] “Изв[естия] КИАИ”, т. I, стр. 90, прим. 271 [2 – опечатка]). Снимков з неї не маю”. ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 57, арк. 4зв.

роспись я лично видел в 1919 г[оду]; основная часть росписи храма [почти все своды переписаны уже в “афонский” период]¹⁰⁵ действительно памятник столичного стиля первоклассного значения (ср[авните] “Изв[ествия] КИАИ”¹⁰⁶, т[ом] I, стр[аница] 90, прим[ечание] 271 [2 – опечатка]¹⁰⁷). Снимков этой росписи не имею, а те, которые были сделаны, издаются теперь во Франции Ш.Я. Амиранашвили. В порядке обмена высылаю те мои оттиски, какие у меня имеются тут – из украинских изданий: а) “К стилистической характеристике Мартвильской росписи”¹⁰⁹ и б) “Предварительные сообщения о Кинцвисской росписи”¹⁰⁸ [в последней всюду опечатка – вместо К' следует К в наименовании]¹¹⁰. Списки моих работ за эти годы, что вышли, помещаются в “Бюлл[етене] КИАИ”. Перед моим отъездом сюда в январе публикация Убиси-и еще не была выкуплена Груз[инским] Наркомпросом из типографии, где заканчивались работы по изготовлению папок; по выходе мне было обещано 1 экз[емпляр] немедленно выслать сюда, но такового еще не имею. Согласно полученным письмам Амиранашвили в ближайшее время выезжает из Тифлиса. Его публикацию смогу Вам выслать наложенным платежом, если это подтвердите, когда вернусь в Тифлис в мае¹¹¹. О получении этого письма и оттисков прошу уведомить.

Жму Вашу руку.

Д. Гордеев.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 57, арк. 2–3зв., автограф, авторська копія.

¹⁰⁵ Ці слова взяті у квадратні дужки самим Д. Гордєєвим.

¹⁰⁶ “Известия КИАИ” – друкований орган Кавказького історико-археологічного інституту, що виходив у 1923–1927 рр.

¹⁰⁷ Пояснення взяті у квадратні дужки самим Д. Гордєєвим.

¹⁰⁸ Д.П. Гордєєв, *К стилистической характеристике Мартвильской росписи*, Наукові записки Науково-дослідчої кафедри історії української культури 6 (1927) 357–364.

¹⁰⁹ Д.П. Гордєєв, *Предварительное сообщение о Кинцвисской росписи*, Наукові записки Науково-дослідчої кафедри історії української культури 3 (1928) 411–416.

¹¹⁰ Пояснення взяті у квадратні дужки самим Д. Гордєєвим. На іншому аркуші, що є другою частиною листа Д. Гордєєва до В. Лазарева, далі міститься ще одне речення: “О получении – прошу уведомить сюда – Харьков. ул. Володарского, 32”. ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 57, арк. 4зв.

¹¹¹ На іншому аркуші, що є другою частиною листа Д. Гордєєва до В. Лазарева, речення виглядає інакше: “На Кавказ возвращусь к началу лета”. ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 57, арк. 4зв.

6. В. Лазарєв – Д. Гордєєву, Москва – Тифліс, 1 травня 1930 р.¹¹²

Москва, 1/V. 1930.

Дорогой Дмитрий Петрович.

Большое спасибо за любезное письмо и за сведения. Оттиски Ваши получил, за них также выражаю Вам искреннюю признательность. Вскоре пришлю Вам ряд своих оттисков. Получил недавно книгу Амиранашвили об Убиси. Я убежден, что роспись эта не ранее XIV века, все говорит за это – и стиль, и иконография. На днях выйдет Ваша статья о Грузинском искусстве в Большой советской энциклопедии.

Крепко жму руку, искренне Ваш

В. Лазарев.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 140, арк. 8, автограф.

7. В. Лазарєв – Д. Гордєєву, Москва – Тифліс, 15 грудня 1931 р.¹¹³

Москва, 15/XII 1931.

Дорогой Дмитрий Петрович!

Простите, что запоздал с высылкой обещанной мною Вам книги Жидкова¹¹⁴. Но лучше поздно, чем никогда. Очень Вас прошу написать мне о книге Толмачевской¹¹⁵. Я слышал, что она выпустила публикацию грузинских росписей¹¹⁶. Как точное название этой книги? Сколько она стоит? Где ее можно достать? Каково ее содержание? До сих пор я не получил заказанных мною фотографий из Института. Они мне очень нужны. Был бы Вам крайне обязан за содействие в их получении. Кроме того, меня очень интересует статья (на груз[инском] языке) Такайшвили¹¹⁷ о росписях Цаленджихи. Удалось ли Вам ее достать?

¹¹² Виконано на бланку Музею вишуканих мистецтв, ліворуч – штамп: “РСФСР. Народный комиссариат по Просвещению. Государственный музей изящных искусств. Москва, Волхонка, 12, телефон 3–26–07”. Праворуч – місце й дата “Москва. 1/V 1930”.

¹¹³ Виконано на бланку Музею вишуканих мистецтв, ліворуч – штамп: “Р.С.Ф.С.Р. Народный комиссариат по Просвещению. Государственный музей изящных искусств. Москва, Волхонка, 12. Телефон 3–26–07”. Праворуч – місце й дата “Москва. 15/XII 1931”. У верхньому полі рукою Д. Гордєєва виконано напис: “Ответ см[отри] на обороте. Послан заказным”.

¹¹⁴ Жидков, Герман Васильевич (1903–1953) – мистецтвознавець. Репресований, заарештований у 1930 р., засуджений до трьох років заслання; звільнений у 1934 р. Очолював Музей палехського мистецтва, з 1938 р. – науковий співробітник Державної Третьяковської галереї, у 1943–1953 рр. – заступник з наукової роботи. Вочевидь, у книзі мовиться про видання: Г.В. Жидков, *Московская живопись середины XIV в.*, Москва 1928.

¹¹⁵ Толмачевська, Наталія Іванівна (1889–1975) – художник, мистецтвознавець.

¹¹⁶ Мовиться про видання: Н.И. Толмачевская, *Фрески древней Грузии*, Тифлис 1931.

¹¹⁷ Такайшвілі, Єфимій Семенович (1863–1953) – історик, філолог, археолог, академік Грузинської АН (1946).

У меня все по-старому. Работаю над своей “Византией”, которую надеюсь скоро окончить. Привет Вашей уважаемой супруге¹¹⁸.

Искренне Ваш

В. Лазарев.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 2, спр. 171, арк. 1, автограф.

8. Д. Гордеев – В. Лазареву, Харків – Москва, 12 січня 1932 р.

В.Н. Лазареву.

Харьков.

12.I.1932.

Письмо Ваше, Виктор Никитич, мне из Тифлиса переслала сюда моя супруга вместе с прилагаемыми при сем отпечатками с 5 негативов ЗИАИ. После Вашего отъезда я отписал, если память не изменяет, открыткой, что книги мне тогда получить не удалось (о Целенджихе), а что снимки будут стоить 10 р[ублей]. От Вас я не получил ни ответа, ни книги Житкова до своего сюда отъезда и, как видите, вместо сентября Ваше письмо датировано уже 15/ХІІ. Вы тогда, перед отъездом, мне оставили 3 р[убля]; приложите к ним стоимость книги Житкова, а остальное, если останется, перешлите мне сюда, т[ак] к[ак] счет фотографу мною уже оплачен из личных денег. В Тифлис я до мая не вернусь, грузинской публикации до того времени для Вас исхлопотать не смогу лично. На всякий случай сообщаю Вам ее полное заглавие – ე. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობის და მხიშვნის, წიგნი II, Тифлис. 1914 (Е. Такайшвили, Археологические экскурсии и заметки, кн[ига] II); о Цаленджихе там отдел 16-й и о фресках в частности стр. 210–215. Эта книга является оттиском из III-го тома сборника Грузинск[ого] общ[ества] истории и этнографии “ძველი საქართველო” = “Древняя Грузия”, вышедшего в Т[и]фл[исе] в 1913–1914 гг. (с той же пагинацией). О получении фотографий будьте любезны меня сюда уведомить по сл[едующему] адресу: Харьков, ул. Володарского, № 34. Позволю себе напомнить, что, согласно Вашего заявления в ЗИАИ, Вам Институтом разрешена публикация лишь одной из пересылаемых фотографий, а именно – росписи апсиды базилики в Кинцвиси¹¹⁹. Остальные же снимки предоставляются Вам лишь как сравнительный рабочий материал для личного пользования.

¹¹⁸ Гордеева, Ніна Миколаївна.

¹¹⁹ Кінцвісі – монастир в карельському районі області Шида-Картлі Грузії. Головний храм – церква св. Миколая XIII ст.

С интересом буду ожидать появления Вашей работы по визант[ийскому] искусству. Удалось ли Вам оговорить получение для меня рецензентного экземпляра? Если да – то я бы предпочел иметь его с немецким текстом. Закончили ли работу, касающуюся иконографии Одигитрии, для которой Вам нужна была конховая композиция Кинцвисской базилики? Буду очень признателен, если сможете исполнить свое обещание и выслать мне оттиск этой работы, каковая, как я не сомневаюсь, должна будет мне быть полезной при работах над некоторыми грузинскими памятниками.

Жму Вашу руку.

Д. Гордеев.

ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 1, спр. 171, арк. 1зв., автограф, авторська копія.

9. В. Лазарев – Д. Гордееву, Москва – Тифлис, 16 січня 1932 р.¹²⁰

Москва, 16/І 1932.

Дорогой Дмитрий Петрович!

Большое спасибо за фотографии, при сем прилагаю семь рублей, которые я Вам за них еще должен. Вашей открытки я не получал. Из Вашего письма я не понял – получена ли Вами посланная мною Вам книга Жидкова¹²¹. Я ее выслал Вам в Тифлис. Если Вы ее не получили, черкните мне, я вышлю Вам второй экземпляр. Согласно нашей договоренности, из пересланных Вами снимков мною будет опубликована лишь одна роспись апсиды с изображением сидящей Одигитрии. Работу об этом иконографическом типе я закончу не раньше конца 1932 года. Когда она выйдет – обязательно пришлю Вам оттиск. Сейчас я опубликовал в Burlington Magazine¹²² большую статью о византийских иконах XIII века и об раннепалеологовской живописи¹²³. Статья эта имеется во втором полутоме за

¹²⁰ Виконано на бланку Музею вишуканих мистецтв, ліворуч – штамп: “Р.С.Ф.С.Р. Народный комиссариат по Просвещению. Государственный музей изящных искусств. Москва, Волхонка, 12. Телефон 3–26–07”. Праворуч – місце й дата “Москва. 16/І 1932”. У верхньому полі рукою Д. Гордєєва виконано напис: “О получении письма 20.І, а перевода на 7 руб[лей] 21.І отписал 21 открыткой, в которой обещал особо уведомить – получена ли книга Жидкова, как только о том узнаю из Т[и]фл[иса]. А об этом запросил тогда же открыткой Нину Ник[олаевну]”.

¹²¹ У верхньому полі рукою Д. Гордєєва виконаний знак посилання олівцем: “х) см[отри] оборот”. На зворотній сторінці дописано: “х) о получении книги Жидкова отписал на талоне перевода с оплатой за книжку (2 р[убля] 50 к[опеек]) и пересылку (30 к[опеек]) – 2 р[убля] 80 к[опеек] (после того, как получил ее от Нины Ник[олаевны] из Т[и]фл[иса]”.

¹²² Британський науковий періодик в галузі мистецтвознавства, заснований у 1903 р.

¹²³ Мовиться про видання: V. Lazareff, *Duccio and Thirteenth-Century Greek Ikons*, Burlington Magazine LIX (1931) 154–169.

получено в. л. 1925
отвечено редакцией
открытки 25 в день
список обзоров в журнале
о. К. л. 1. 40.

26/IV - 25. Москва. Мухометов
уши пер. Д. З, кв. 22.

Дорогой Дмитрий Тихонович!
Большое спасибо за Ваше
крайне любезное письмо - про-
стите, что безответно Вас по ус-
тихам. Сведения Ваши очень по-
лезны. На днях напишу
Вам свое мнение об иконе
Владимирской Богоматери, и на-
сажду много совместно с
Дмитрием. Крепко жму
руку, будьте здоровы,
искренне Ваше
В. Лазарев.

Лист В. Лазарева до Д. Гордеева від 26 квітня 1925 р.

1931 год. К сожалению, Burl[ington] Magazine не присылает отписок, что лишает меня возможности прислать Вам таковой. Очень опасюсь, что кризис на Западе отрицательно отзовется на печатании моей работы о Византийской живописи. Издатель хотел выпустить первый том весной 1932 года, но я что-то в это плохо верю. Думаю, что мне удастся заполнить для Вас рецензионный экземпляр.

Еще раз спасибо за внимание, крепко жму руку искренне Ваш

В. Лазарев.